

ГОСПОДАРСЬКИЙ МЕНТАЛІТЕТ ЯК ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ЧИННИК РОЗВИТКУ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ

Досліджується поняття господарського менталітету як неформального інституту, визначено місце та роль господарського менталітету в системі інституційних чинників розвитку економіки, обґрунтовано важливість урахування структурних компонентів національного господарського менталітету у формуванні та розвитку соціального капіталу на різних рівнях функціонування економіки, окреслено перспективи подальших досліджень цієї проблематики.

Ключові слова: господарський менталітет, інституційне середовище, інституційна матриця, економічна поведінка, соціалізація економіки, соціальний капітал.

Постановка проблеми. У процесі реформування національної економічної системи очевидним стало суттєве гальмування процесу соціально-економічних перетворень в Україні, однією з причин якого виявилася суперечність впроваджених формальних та історично сформованих неформальних інститутів. У першу чергу ця проблема привертає увагу до неформальної складової інституційного середовища, а саме господарського менталітету, оскільки він характеризує економічні цінності, мотиви, стереотипи та моделі економічної поведінки, які згодом визначають загальний вектор розвитку та трансформації соціально-економічної системи. На відміну від ідеологічних установок і суспільних поглядів, що швидко змінюються, менталітет є довготерміновою детермінантою економічної поведінки людини, чинником суспільного прогресу або регресу, залежно від того, які характеристики є домінуючими в ментальній структурі суспільства. Актуальним стає дослідження саме ціннісно-орієнтаційних і ментальних засад економічної діяльності, оскільки виникає необхідність формування в українському суспільстві нової культури господарювання, адекватної та комплементарної сучасному ринковому середовищу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В Україні різні аспекти господарського менталітету та функціонування системи формальних та неформальних інститутів актуалізуються у працях Д. Богині, К. Возьного, Т. Гайдай, З. Галушки, В. Геєця, М. Гордона, А. Гриценка, С. Дегтяревої, М. Дороніної, Ю. Зайцева, О. Івашини, В. Корженко, М. Кубаєвського, В. Ліпова, В. Москаленко, Ю. Петрушенка, Г. Пилипенко, Ж. Писаренко, Р. Пустовійта, В. Решетило, Н. Оленцевич, В. Осецького, І. Отенко, М. Семикіної, В. Тарасевича, М. Флейчук, А. Фурмана, Л. Шевчук та інших учених. Істотний внесок у науковий аналіз психологічних детермінант економічної поведінки та розвитку інституційного середовища здійснили російські дослідники – І. Бережної, В. Вольчик, Т. Вуколова, Ю. Латов, Н. Латова, Ю. Мамедов, Р. Нурєєв, В. Полтерович, І. Розмаїнський та інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Огляд наукових праць, присвячених дослідженню господарського менталітету, дозволяє стверджувати, що багато проблем залишаються нерозв'язаними та дискусійними з таких причин: невизначеність сутності господарського менталітету як економічної категорії, критеріїв його оцінки; недооцінка ролі господарського менталітету як інституційного чинника соціально-економічного розвитку; недостатність обґрунтування взаємозв'язку між суперечливим характером соціально-економічних трансформацій та специфікою українського господарського менталітету.

Постановка завдання. Метою статті є визначення ролі господарського менталітету як інституційного чинника у процесі формування та розвитку соціального капіталу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Аналіз підходів представників різних економічних теорій до трактування поведінки людини і тієї ролі, яка відведена в них її ментальним особливостям, дозволив зробити висновок про те, що найбільш продуктивно до проблеми “ментального” в економіці підійшли представники інституціоналізму. Наразі новітній інституціоналізм ґрунтується на аналізі історичного минулого суспільства, нації; такий підхід зумовлений тим, що інститути утворюють базисну структуру, спираючись на яку люди упродовж усієї історії створювали певний уклад свого життя. Історія стає процесом безперервного інституційного розвитку, а функціонування економічних систем упродовж тривалих історичних періодів стає зрозумілим лише як частина інституційного процесу, що розгортається. Отже, спостерігається залежність економічної системи від траєкторії попереднього розвитку, тому важливим є дослідження найбільш стійких у просторі і часі інститутів, до яких, на нашу думку, належить і господарський менталітет.

Господарський менталітет – один із головних неформальних інститутів, які визначають динаміку й ефективність функціонування інституційного середовища. Він істотно опосередковує процес

інституційних змін шляхом реформування існуючих інституційних зразків або культивування нових завдяки успішному закріпленню впроваджуваних формальних норм і правил або їх відторгненню. Саме тому проблема комплементарності імпортованих ринкових інститутів та сформованих історично моделей та стереотипів економічної поведінки може вирішуватись за рахунок детального аналізу особливостей функціонування господарського менталітету суспільства. Головна роль господарського менталітету в інституційному середовищі полягає у зниженні впливу різного роду невизначеностей та досягненні максимального ефекту від соціально-економічної діяльності різних суб'єктів господарювання, забезпеченні стабільного розвитку економічної системи.

Господарський менталітет необхідно розглядати як значущий елемент неформальної підсистеми інституційної структури економіки. Разом з іншими неформальними інститутами господарський менталітет детермінує інституційне середовище, а в історичному часовому проміжку є основою для формування підсистеми формальних інститутів.

Визначаючи місце господарського менталітету в інституційному середовищі, зазначимо, що інституційне середовище є найважливішим елементом зниження міри впливу різного роду невизначеностей і методом досягнення максимального ефекту від соціально-економічної діяльності як результату взаємодії різних суб'єктів певного процесу. Згідно з Д. Норттом і Л. Девісом, інституційне середовище - це сукупність засадничих політичних, соціальних і юридичних правил, які утворюють базис для виробництва, обміну і розподілу [1]. Соціально-економічні та політичні інститути зумовлюють роль індивіда в суспільстві, обмежують його дії прийнятними для суспільства рамками і впливають на вибір рішень.

На думку С. Кірдіної, на основі менталітету формуються базові інститути суспільства у сфері економіки, політики, ідеології, або так звані інституційні матриці, що агрегують у собі реальне різноманіття соціальних зв'язків [2]. Усе різноманіття конкретних особливостей більшості існуючих держав можна за певного рівня абстракції уявити у вигляді двох ідеальних типів якісно різних інституційних матриць - X та Y, які відрізняються комплексами базових інститутів, що їх формують. У теорії інституційних матриць терміну базові інститути вдалося надати більшої точності, виокремивши в ньому такі елементи:

- поняття базових інститутів характеризує соціетальний рівень аналізу суспільства як соціальної системи;

- на відміну від соціальних інститутів, базові інститути розуміються як історичні інваріанти, що зберігають свою природу в ході розвитку соціуму; таке уявлення про інваріантність базових інститутів розвиває ідеї Д. Нортона про ефект

“блокування” інституційних матриць, завдяки якому відбувається самопідтримка її структури;

- за базовими інститутами закріплюється функція інтегрованості різних типів суспільств, що визначає їх домінуюче становище на різних стадіях розвитку [3].

З моменту переходу суспільства на вищий рівень економічного розвитку природа його інституційної матриці залишається незмінною, але, в той же час, обов'язкове співіснування в кожному конкретному суспільстві базових інститутів з інститутами додатковими, тобто комплементарними, які належать до протилежної матриці. У збалансованому суспільстві інститути-комплементи займають приблизно 30-40% “інституційного простору” [4].

У разі неефективності офіційних інститутів, які безпосередньо належать до числа суб'єктів державної стратегії або виконують їхню роль опосередковано, у вирішенні завдань зниження транзакційних витрат закономірний процес активізації “неформальних” інститутів. Тому є підстави встановлювати безпосередній зв'язок між ефективністю (досконалістю) інституційної системи та дієздатністю обраної моделі державного устрою. Зокрема, як було показано В. Полтеровичем і В. Поповим, у країнах з високою якістю інституцій демократизація сприяє впливає на інституційне будівництво й економічне зростання, водночас у країнах і з слабкими інститутами демократизація призводить до їх подальшого послаблення та перешкоджає зростанню [5].

Наразі великого значення для досягнення економічного успіху набуває здатність індивідів взаємодіяти між собою, працювати в команді, довіряти партнерам по бізнесу, йти на компроміс. Окрім прагнення отримати прибуток, підприємства в сучасному ринковому середовищі все більше стають зорієнтованими на встановлення соціальних зв'язків та громадську активність, що дозволяє не тільки поліпшити матеріальне становище, але й змінити якість життя. Тому в економічно розвинених країнах прискорюються процеси соціалізації економіки, які проявляються в соціальній переорієнтації виробництва, пом'якшенні соціальної диференціації, зростанні значення соціальної сфери тощо.

Соціально зорієнтована ринкова економіка потребує поєднання інтересів різних прошарків суспільства з різними потребами та ідеологічними настановами, поєднання прагнення до свободи та рівності з самореалізацією кожного індивіда. В умовах поширення процесів соціалізації економіки особливого значення набуває концепція соціального капіталу, в рамках якої розробляються поняття соціальних мереж, довіри, організаційної культури, приділяється увага аналізу тих етичних норм і моральних цінностей, які існують у різних групах і спільнотах.

Різні автори в різний час визначали соціальний капітал як ресурс, що підвищує суспільну ефективність або як соціальні мережі та

зв'язки між індивідами на основі взаємної довіри. Ф. Фукуяма дає таке визначення: “Соціальний капітал – це інституційна неофіційна норма, що сприяє співробітництву між двома або більше особами” [6, с. 247]. На його думку, соціальний капітал відрізняється від інших форм людського капіталу тим, що, зазвичай, створюється та передається через такі культурні механізми, як релігія, традиція, менталітет.

Р. Патнем вважає, що соціальний капітал є спроможністю спільнот до колективних дій заради досягнення спільної мети [7, с. 58]. При цьому соціальний капітал містить формальні інституційні зв'язки та структури, такі як уряд, політичний режим, законність у суспільстві, судову систему, громадянські політичні свободи. Дж. Коулмен виділяє такі форми соціального капіталу: зобов'язання та очікування, інформаційні канали, соціальні норми та ефективні санкції. Ним підкреслюється важливість створення добровільних громадських об'єднань, стосунки в яких переважно неформальні та ґрунтуються на довірі, взаємній підтримці, що призводить до розширення мережі контактів і збільшення соціального капіталу [8].

Економічне значення соціального капіталу полягає в тому, що він зменшує витрати на

координацію спільної діяльності, замінюючи контракти, формальні правила та бюрократичні процедури відносинами довіри, засвоєними професійними стандартами, етикою спілкування. Соціальний капітал стимулює економічний розвиток, сприяючи зв'язкам між підприємцями, працівниками, полегшуючи доступ до інформації, поліпшуючи прийняття колективних рішень і підвищуючи ефективність колективних дій. На рівні суспільства соціальний капітал створює передумови для полегшення соціального контролю та передачі соціального досвіду, солідарності різних соціальних одиниць через визнання загальнодержавних цінностей [9].

На наш погляд, ті неформальні норми та цінності, які опосередковують процес функціонування соціального капіталу, значною мірою закріплені у структурі національного господарського менталітету, тому дослідження основних етапів розвитку соціального капіталу та ефективності процесів соціалізації економіки можливе через призму ментальних особливостей суспільства. Механізм узгодження основних функцій соціального капіталу й особливостей господарського менталітету наведено в таблиці 1.

Таблиця 1

Механізм впливу господарського менталітету на різних рівнях функціонування соціального капіталу

Функції соціального капіталу	Вплив господарського менталітету на реалізацію функцій соціального капіталу
Соціальний капітал за рахунок підвищення довіри між учасниками угоди дозволяє знизити транзакційні витрати, пов'язані з формальними механізмами координації	Господарський менталітет акумулює в собі попередній досвід механізмів реалізації економічних інтересів, засвоєні моделі взаємодії з партнерами, конкурентами, державою. Тому формування довіри та схильності до встановлення неформальних зв'язків у бізнесі, які дозволяють подолати перешкоди, пов'язані з бюрократичними правилами, напряду залежить від того, чи закріплені у структурі господарського менталітету цінності рівності, толерантності, прагнення до співпраці.
Накопичений на рівні фірми соціальний капітал дозволяє полегшувати та поліпшувати процес прийняття управлінських рішень	Інноваційність, відповідальність, прагнення до самореалізації, як риси господарського менталітету, можуть сприяти формуванню соціального капіталу на рівні фірми за рахунок підвищення мотивації працівників, переважання нематеріальних стимулів, активного залучення персоналу до вирішення важливих тактичних і стратегічних кроків у розвитку організації.
Соціальний капітал сприяє підвищенню довіри до інститутів держави, консолідації суспільства, зростанню соціальної стабільності, прискоренню економічного розвитку	Формування довіри до владних інститутів ґрунтується на таких рисах господарського менталітету, як повага до закону, встановлених формальних норм і обмежень, переважання стратегій співпраці, партнерства у відносинах бізнесу та влади, активній громадянській позиції.
Соціальний капітал дозволяє знизити соціальну вразливість, отримати у кризовій ситуації необхідну підтримку	Закріплення у структурі господарського менталітету цінностей колективізму, толерантності, довіри може істотно знижувати негативні наслідки кризових ситуацій, отримувати суттєві переваги від укладання довгострокових угод

Джерело: складено автором самостійно

Соціальний капітал окремого індивіда – це невіддільні від людини характеристики, що впливають на її соціально-економічну діяльність, а саме, навички, знання, творчий потенціал, підприємливість та інші. Чим більше в економічного агента суб'єктів комунікації, тим більші його можливості використовувати свій

соціальний капітал. Розмір соціального капіталу даного рівня визначається витратами на формування та підтримку особистих зв'язків, створення широкої мережі, встановленням власної позиції у групі. Соціальний капітал індивіда може розглядатись як один із факторів економічного зростання, оскільки він створюється та

еволюціонує в процесі навчання людини, покращуючи свою якість.

Соціальний капітал індивіда сприяє економічному успіху за рахунок особистих зв'язків, які забезпечують доступ до інформації, знижують трансакційні витрати в бізнесі та дозволяють розраховувати на підтримку у важких ситуаціях. На рівні індивідуального соціального капіталу зниження трансакційних витрат відбувається внаслідок прямого чи опосередкованого знайомства взаємодіючих суб'єктів, тобто внаслідок дії персоніфікованих механізмів, зокрема довіри та партнерства.

Мікрорівень відтворення соціального капіталу визначається діяльністю людей усередині інституційних одиниць (окремої фірми, громадської організації тощо). З економічного погляду соціальний капітал фірми впливає на зростання ефективності підприємницької діяльності за допомогою зниження трансакційних витрат, які виникають при пошуку інформації; веденні переговорів та укладанні контрактів; здійсненні моніторингу та попередженні загроз ринку; заміні атмосфери конкуренції відносинами співпраці.

Накопичення соціального капіталу на мезорівні (відносини всередині інституційних секторів, між інституційними одиницями) визначає стабільність усієї соціально-економічної системи. Соціальний капітал на мезорівні проявляється у відносинах між економічними агентами регіону, об'єднаннями галузевих профспілок тощо.

Соціальний капітал макрорівня (відносини між інституційними секторами) проявляється у забезпеченні довіри та співробітництва в масштабах ринків і економічної системи в цілому. Структурною формою соціального капіталу на макрорівні є суспільні об'єднання - політичні партії, суспільні рухи, професійні спілки, творчі спілки та інші організації, які характеризуються наявністю свідомо побудованої системи внутрішньоорганізаційних відносин, які свідчать про активну взаємодію різних суспільних систем у рамках загального соціального простору.

На нашу думку, саме цінності, закладені в структурі господарського менталітету, є підґрунтям для формування соціального капіталу, визначаючи його якість і динаміку розвитку. Господарський менталітет сприяє соціалізації індивіда, підтримці, трансформації запасу соціальних стереотипів, способів їх актуалізації, легітимізації. Індивід переймає ціннісні орієнтації своєї групи та починає усвідомлено їх відтворювати у процесі господарської діяльності. Соціальний капітал підприємства є наслідком соціалізації кожного працівника в умовах колективної праці. Соціалізація працівників відбувається шляхом засвоєння зразків поведінки, психологічних механізмів, соціальних норм і цінностей, необхідних для успішної взаємодії його з іншими членами колективу. Вона охоплює всі процеси наближення до цінностей корпоративної культури, комунікацій та навчання, за допомогою

яких людина розвиває свою соціальну природу та здібність працювати в колективі.

Процес соціалізації носить об'єктивний історичний характер, але це не означає що його не можна формувати і розвивати у межах певних підрозділів підприємства чи організації в цілому. Довіра в колективі надає впевненості у сумлінності, щирості поведінки колег, формує позитивні відносини між людьми. Вона створює психологічний комфорт, який відчують члени колективу при взаємодії один з одним. Для розвитку довіри керівник колективу повинен, у першу чергу, вміти оцінювати та використовувати особливості господарського менталітету підлеглих. Адже саме вони формують поведінку людини і впливають на зростання якості соціального капіталу.

Якісна зміна індивідуального соціального капіталу призводить до підвищення якості трудового життя на підприємстві. Найперше, це пов'язано з тим, що розвиток людини неможливий без процесу гуманізації праці, котра передбачає комплекс організаційно-технічних і соціально-економічних заходів зі зміни умов праці, виробничого середовища. З іншого боку, внаслідок зміни господарського менталітету, розвитку індивідуально-особистісних характеристик працівника змінюється його ставлення до праці, свого становища в організації, умов особистісного та професійного просування, що вважається важливим показником якості трудового життя на підприємстві.

Висновки. Успішність процесів соціалізації економіки у сучасних умовах залежить від якості соціального капіталу й ефективності його функціонування на всіх рівнях господарювання. При цьому значний вплив на якість і розвиток соціального капіталу чинить національний господарський менталітет, оскільки саме цінності, традиції, моделі економічної поведінки є підґрунтям для формування соціального капіталу, забезпеченні ефективної співпраці між різними учасниками ринку. Тобто господарський менталітет є важливим інституціональним чинником соціально-економічного розвитку, який:

- 1) зумовлює динаміку розвитку інституційного середовища за рахунок впливу на ефективність взаємодії формальних та неформальних інститутів, забезпечуючи виконання ними комплементарних функцій;
- 2) опосередковує процес інституціоналізації історично детермінованих цінностей, стереотипів та моделей економічної поведінки у систему формальних норм та правил;
- 3) забезпечує під впливом інших соціально-економічних чинників адаптивність та динамічність інституційної структури, сприяє формуванню та розвитку нових інститутів;
- 4) детермінує національну специфіку процесів соціалізації економіки та спрямованість соціальної політики держави.

Перспективи подальших досліджень господарського менталітету полягають в інтегрованому підході до аналізу основних його

складових, стимулюванні розвитку та використанні ментальних характеристик суспільства для

виконання пріоритетних завдань соціально-економічної політики держави.

Список літератури

1. Davis L. Institutional Change and American Economic Growth / L. Davis, D. North. – Cambridge, 1971, 424p.
2. Кирдина С. Теория институциональных матриц [Электронный ресурс] / С.Кирдина. – Режим доступа: <http://pr.tsu.ru/files/doc/1147145249.pdf>
3. Кирдина С.Г. X и Y - экономики: институциональный анализ / С.Г. Кирдина. – М.: Наука, 2004. – 118с.
4. Яновчик В.А. Развитие институциональной теории трансформации экономики Украины в контексте православной культуры / В.А. Яновчик // Наукові праці ДонНТУ. Серія : економічна. – 2005. – Вип. 89-3. – С.140-145.
5. Полтерович В., Попов В. Демократия, качество институтов и экономический рост / В. Полтерович, В. Попов // Ойкумена: Альманах сравнит. исследований полит. институтов, социально-эконом. систем и цивилизаций. - Выпуск 5. – 2007. – С. 198.
6. Єлагін В. П. Про сутність поняття "соціальний капітал" та його роль у процесі розбудови соціальної держави / В. П. Єлагін // Актуальні проблеми державного управління. – 2011. – № 1(39). – С. 246–250.
7. Резанова, Е.В. Социальный механизм функционирования и воспроизводства социального капитала / Е.В. Резанова // Философия и социальные науки. – 2009. – № 1/2. – С. 56–61.
8. Coleman J.S. Social Capital in the Creation of Human Capital //Social Capital: a Multifaceted Perspective / Eds. P. Dugupta, I. Serageldin. Wash. DC: World Bank, 2000. P. 19.
9. Савін С. Ю. Еволюція категорії «соціальний капітал» в контексті економічного розвитку. Проблеми раціонального використання соціально-економічного та природно-ресурсного потенціалу регіону: фінансова політика та інвестиції. Збірник наукових праць: Випуск XVI, № 1. – 2010. – С. 391-401.

Аннотация

Елена Лусте

ХОЗЯЙСТВЕННЫЙ МЕНТАЛИТЕТ КАК ИНСТИТУЦИОНАЛЬНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ СОЦИАЛЬНОГО КАПИТАЛА

Исследуется понятие хозяйственного менталитета как неформального института, определено место и роль хозяйственного менталитета в системе институциональных факторов развития экономики, обоснована важность учета структурных компонентов национального хозяйственного менталитета в формировании и развитии социального капитала на разных уровнях функционирования экономики, определены перспективы дальнейших исследований этой проблематики.

Ключевые слова: хозяйственный менталитет, институциональная среда, институциональная матрица, экономическое поведение, социализация экономики, социальный капитал.

Summary

Olena Luste

ECONOMIC MENTALITY AS INSTITUTIONAL FACTOR OF DEVELOPMENT OF SOCIAL CAPITAL

This article examines the concept of economic mentality as an informal institution, place and role of economic mentality in the system of institutional factors of economic development, proved the importance of the structural components of the national economic mentality in the formation and development of social capital at different levels of the economy, prospects for further research of this problem are identified.

Keywords: economic mentality, institutional environment, institutional matrix, economic behavior, socialization of the economy, social capital.